

УДК 343.163

Володимир Клочков,*канд. юрид. наук, старший радник юстиції, докторант
Національного транспортного університету,
прокурор Головного слідчого управління
Генеральної прокуратури України*

ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СИСТЕМИ ПРОКУРАТУРИ ТА ДОСУДОВОГО СЛІДСТВА

Стаття присвячена проблемам законодавчого забезпечення діяльності системи прокуратури, правильному визначенню об'єкта прокурорського нагляду, перевірці заяв та повідомлень про вчинення кримінального правопорушення, внесенню відомостей до ЄРДР, письмовому повідомленню заявника, тлумаченню певних норм КПК України.

Ключові слова: об'єкт прокурорського нагляду, заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення, перевірка первинних відомостей, внесення відомостей до ЄРДР, повідомлення заявнику про відмову їх внесення.

Постановка проблеми. Зростання законотворчого процесу в Україні, необхідність правового забезпечення ефективної реалізації запровадження реформ та активізація боротьби із злочинністю, точна відповідність прийнятих законів Конституції, виключення із законодавства замін, які викликають різне поняття та тлумачення, протистоять законам та підзаконним актам – усе це спричинило необхідність активізації наукових розробок у певних галузях законодавства, зокрема прокурорського нагляду.

Правильне визначення понять необхідне для того, щоб виключити як необґрунтоване розширення, так і невинуватене звуження їх змісту, що має важливе значення. Дуже важливим є дотримання понятійно-термінологічної визначеності. Це означає, що терміни та поняття в нових актах не повинні відрізнятися від тих, що вживаються в Конституції і законах України, нормативно-правових актах, які регулюють відповідну сферу діяльності і знаходяться в системному зв'язку.

Слід мати на увазі, що істотним для будь-якого поняття є його значення, яке розкриває зміст. Тому необхідно знати етимологію і сутність кожного терміна. Якщо дотримуватися правил лінгвістики, то будь-яке слово має власний зміст. Порушення цього правила призводить до ототожнення кількох понять (слів) та різного їх тлумачення [1, с. 204].

Помилки, яких припускаються під час підготовки проектів законів, наказів Генерального прокурора України та інших нормативно-правових актів, методичних рекомендацій тощо, зводяться до порушення вимог того

чи іншого закону логіки: закону тотожності, закону суперечності, закону виключення третього і закону достатньо ї підстави.

Метою наукового дослідження є постановка та вирішення проблем законодавчого забезпечення системи прокуратури, перевірка заяв та повідомлень про кримінальне правопорушення та їх вирішення.

Із метою підвищення ефективності роботи в цьому напрямі необхідно домагатися термінологічної точності, чіткості, простоти та стислості [2, с. 43].

Виклад основного матеріалу. Проблема об'єкта прокурорського нагляду, який за своєю суттю є складним поняттям, – одна з недостатньо досліджених у прокурорсько-правовій науці. Вчені України, РФ та інших країн СНД та Балтії досі не дали однозначного визначення об'єкта прокурорського нагляду.

Одні науковці свідомо не досліджують цю складну категорію. Другі стверджують, що предмет і об'єкт у науці й практиці прокурорського нагляду – поняття тотожні. Треті дослідники під об'єктом цього нагляду розуміють органи та посадових осіб, за виконанням законів яких наглядає прокурор. Четверті вчені зробили висновок, що об'єктами прокурорського нагляду є державні органи, підприємства, організації, установи. Крім того, деякі досвідчені працівники органів прокуратури України в усній формі пояснили, що цим об'єктом є історія діяльності прокуратури.

Тому правильне вирішення питання про об'єкт прокурорського нагляду має важливе теоретичне і практичне значення.

Саме об'єкт дозволяє визначити соціальну сутність прокурорського нагляду, сприяє правильному визначенню сфери та межі прокурорського нагляду на стадії підготовки та в ході прокурорської перевірки, а також відмежуванню його від суміжних галузей права.

Кримінальний Кодекс України має об'єкт, до якого належать охоронювані кримінальним законом суспільні відносини, яким злочином вчинено шкоду. Без об'єкта злочину немає його складу.

У кожній науці, в тому числі юридичній, є свій об'єкт та предмет дослідження. Об'єкт науки – це ті явища, які вона вивчає. Предмет науки – це те, що зацікавлює дану науку в конкретному об'єкті.

У методології наукових досліджень розрізняють поняття «об'єкт» та «предмет» пізнання. Об'єктом пізнання прийнято називати те, на що спрямована пізнавальна діяльність дослідника, а предметом пізнання – досліджувані з певною метою властивості, ставлення до об'єкта.

Таким чином, можна зробити висновок, що предмет нагляду – це складові частини об'єкта нагляду.

Предмет прокурорського нагляду співвідноситься з об'єктом як частина із цілим, і зовнішніми межами першого щодо до другого стають межі нагляду.

Необхідно мати на увазі, що предмет прокурорського нагляду порівняно з об'єктом є більш динамічною правовою категорією. Зміни суспільно-економічних та політичних відносин закономірно спричиняють зміни меж предмета прокурорського нагляду.

Відповідні статті колишнього Закону України «Про прокуратуру» передбачали предмет прокурорського нагляду. Але якщо слідувати вимогам законів логіки та методології наукових досліджень, то повинен бути об'єкт, оскільки предмет – це його частина.

При цьому слід мати на увазі, що кожна галузь або напрям прокурорського нагляду мають специфічний предмет, тобто додержання і правильне застосування законів і підзаконних актів у певній сфері суспільно-державних відносин.

Безперечно, об'єктом прокурорського нагляду є не будь-які суспільні відносини, а лише ті, які поставлені під охорону та захист закону, на підставі функцій та повноважень, передбачених Конституцією та Законом України «Про прокуратуру».

Тому можна зробити висновок, що законність необхідно розглядати як об'єкт прокурорського нагляду.

Таким чином, після багатьох років пошуків та дискусій цей варіант поняття об'єкта

прокурорського нагляду може бути стабільним та обґрунтованим.

Більше того, в новому ЗУ «Про прокуратуру» необхідно передбачити відповідну статтю, присвячену об'єкту прокурорського нагляду.

Розглянувши об'єкт як родове поняття, переходимо до розгляду інших проблем теорії та практики прокурорського нагляду.

В Україні триває пошук оптимальних правових форм діяльності органів прокуратури.

Реформування органів прокуратури має бути спрямоване на подальше вдосконалення її діяльності із забезпечення безперешкодної реалізації прав і свобод людини, підвищення рівня їх юридичної захищеності, доступність звернень до прокуратури кожної людини за захистом своїх прав і свобод.

Таке реформування органів прокуратури та зміни законодавства України необхідно спрямувати на забезпечення високих європейських і світових стандартів захисту прав і свобод людини. Це реформування не повинно призвести до руйнування того, що протягом тривалого часу добре слугувало людям та державі, воно має бути сумісним з історією, культурою та сприйматися населенням України. У ньому не може бути механічного копіювання закордонних моделей, без оцінки історії створення, розвитку та діяльності органів прокуратури України.

Щит и меч, як образ сильної прокуратури, що ефективно захищає інтереси держави, права та свободи особистості, сильно послаблено, що не є кращим.

Однак після довготривалих дискусій та нарад Верховна Рада України прийняла новий ЗУ «Про прокуратуру». Цей Закон великий, за змістом та формою суттєво відрізняється від попередніх. Він суперечить Конституції України, законам та підзаконним нормативним актам. Містить технічні помилки, протиріччя між нормами, очевидно є правова невідповідність.

Україна ратифікувала Угоду про асоціацію з Європейським Союзом.

Міжнародні експерти зробили висновок, що не всі функції органів прокуратури України відповідають вимогам, які встановлені в демократичних країнах.

Тому Верховна Рада України спочатку повинна прийняти проект Закону України про внесення змін до Конституції стосовно прокуратури, в тому числі щодо функцій її діяльності. Однак цього не було зроблено, а передчасно був прийнятий вищевказаний закон, в якому суттєво обмежені функції прокуратури.

Але з прийняттям даного закону прокуратура позбавлена конституційної функції

нагляду за додержанням прав і свобод людини та обмеження функції прокуратури щодо представництва інтересів громадян та держави в суді.

Крім того, законодавець проігнорував рішення міжнародно-правових органів про діяльність прокуратур поза кримінально-правовою сферою, що зумовлено правовими та історичними традиціями.

Суттєвим обмеженням нового закону є позбавлення органів прокуратури повноважень із розгляду заяв і скарг громадян та здійснення особистого прийому, що не відповідає Закону України «Про звернення громадян», який надав таке право громадянам.

Обмежено і функцію органів прокуратури щодо нагляду за додержанням законів органами, що проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання та досудове слідство.

Так, у зв'язку з прийняття 30 вересня 2016 року Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» було змінено функції органів прокуратури, а саме: функцію нагляду за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство» змінено на організацію і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням».

Звуження цієї функції негативно впливає на охорону та захист прав і свобод людини.

З метою розкриття змісту цієї функції необхідно підготувати зміни до ст. 3 КПК України в редакції, наведеній нижче:

«Організація досудового розслідування – процесуальна діяльність прокурора, яка відноситься з виконанням ним як керівником системи прокуратури та прокурором вищого рівня передбачених цим Кодексом повноважень».

Процесуальна керівництво досудовим розслідуванням – процесуальна діяльність прокурора, пов'язана з виконанням ним повноважень процесуального керівника, передбачених цим Кодексом, у кримінальному провадженні, спрямована на забезпечення ефективного досудового розслідування.

На результативність органів прокуратури негативно може сприяти скасування колегій як дорадчих органів, на яких розглядаються стан законності та питання діяльності органів прокуратури.

Адміністративно-територіальний устрій України залишився без змін.

Однак помилковим є створення місцевих прокуратур шляхом ліквідації районних та міжрайонних прокуратур та їх злиття з вищевказаними.

Є зауваження щодо введення нового порядку щодо кандидатур на адміністратив-

ні посади в Генеральній прокуратурі України та в регіональних прокуратурах. Така процедура підбору, призначення на ці посади, притягнення прокурорів до дисциплінарної відповідальності та заохочення, переведення їх на посаду буде негативно впливати на якість та ефективність роботи, а також протирічити КЗОТ України, відповідним статтям цього Закону, Конституції України.

Так, ч. 4 ст. 48 ЗУ «Про прокуратуру» передбачено, що рішення про накладення на прокурора дисциплінарного стягнення або рішення про неможливість подальшого перебування особи на посаді прокурора може бути прийнято не пізніше, ніж через рік із дня вчинення проступку.

Але ця норма нового закону протирічить КЗОТ, яким даний строк для інших осіб встановлено не більше 6 місяців.

Зміст цієї норми не відповідає і Конституції України в частині дотримання прав певної категорії громадян.

Пунктом 5 ч. 1 ст. 77 (повноваження кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів) Закону України «Про прокуратуру» встановлено, що КДК приймає рішення про накладення дисциплінарного стягнення на прокурора місцевої прокуратури.

Однак прийняття таких рішень відносно регіональних прокурорів та прокурорів Генеральної прокуратури України не передбачено.

У даній статті чітко не передбачено, чи може член КДК України отримувати інформацію з матеріалів кримінального провадження, на яку поширюється таємниця досудового слідства, а також державна таємниця.

На підставі цих та інших обставин зміст нового ЗУ «Про прокуратуру» порушує права громадян, які гарантує ст. 22 Конституції України, яка передбачає, що права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. Під час прийняття нових законів або внесення змін до законів заборонено звужувати зміст та обсяг уже наданих прав.

Більш того, становлення демократичної держави припускає не звуження, а розширення реальних гарантій забезпечення конституційних прав і законних інтересів громадян.

У новому Законі України «Про прокуратуру» немає заголовка, який передбачає «визначення понять», що є не зовсім правильним.

Цей факт можна пояснити тим, що у відповідних законах України міститься «визначення основних термінів», що є актуальним. Наприклад, у ст. 3 КПК України (визначення основних термінів) вони передбачені, що корисно для використання працівниками

органів досудового слідства, прокурорами, судьями, адвокатами, студентами та викладачами.

Навіть у договорах про надання послуг доступу до мережі Інтернет, а також в угодах банківського обслуговування та в договорах про надання послуг вказано про терміни, що застосовуються в цих документах.

Важливим є і те, що відповідні норми важко розуміти, а тому їх по-різному тлумачать.

У зв'язку із цим пропонуємо в новому Законі України «Про прокуратуру» передбачити статтю із заголовком «Визначення основних термінів».

Вивчення Регламенту Генеральної прокуратури України, наказів та вказівок Генерального прокурора України показало, що в них немає визначення поняття форми та методів прокурорського нагляду. Відсутність обґрунтування наукового поняття і методичного підходу до цих термінів викликає різне тлумачення їх у теорії та практиці прокурорського нагляду.

У зв'язку із цим у законі України «Про прокуратуру» або в указаних нормативно-правових актах необхідно зазначити «форми та методи прокурорського нагляду».

У науковій юридичній літературі терміни «мета» та «завдання» ототожнюються. Так, вважається, що мета та завдання — категорії парні [3, с. 101].

Однак поняття «мета» та «завдання» за своєю суттю є різними. Під «метою» слід розуміти результат, на досягнення якого спрямована діяльність у цілому. Завдання — те, що необхідно зробити для цього. Вони більш конкретні та чисельні, ніж мета.

У відповідних нормативних актах Генеральної прокуратури України та в статті 4 колишнього Закону України «Про прокуратуру» вказано лише на завдання прокурорського нагляду. Але не вказано на мету, яка передбачена в багатьох законах та підзаконних нормативних актах. У зв'язку із цим пропонуємо у відповідній статті нового Закону України «Про прокуратуру» передбачити мету та завдання прокурорського нагляду.

Виникло питання щодо додатку цього закону про перелік та територіальну юрисдикцію місцевих та військових прокуратур, який є громіздким та незручним. Генеральному прокурору лише надано право утворення, реорганізації та ліквідації військових прокуратур (ст. 7 Закону).

Тому в цей складний час для держави в економічному, територіальному та політичному аспекті повноваження щодо утворення переліку прокуратур необхідно було надати Генеральному прокурору відповідним

наказом або постановою Кабінету Міністрів України. Оскільки Генеральний прокурор представляє й організовує діяльність органів прокуратури, знає стан законності в державі, проблеми діяльності органів прокуратури нижчого рівня і швидко реагує на негативні явища.

До нового ЗУ «Про прокуратуру» є й інші зауваження та пропозиції, які необхідно системно обґрунтувати.

Несвоєчасне розслідування дозволяє правопорушникам приховувати докази злочину, перешкоджати встановленню істини та уникати кримінальної відповідальності, що є порушення принципу незворотності покарання.

Але в КПК виникли суттєві проблеми, в тому числі щодо прийняття заяв, повідомлень про вчинене кримінальне правопорушення.

Так, ч. 1 ст. 214 КПК України передбачено обов'язок слідчого, прокурора не пізніше 24 годин після подання заяви повідомити про вчинене кримінальне правопорушення, внести відповідні відомості до ЄРДР і розпочати розслідування.

Заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або самостійне виявлення їх ознак є юридичними фактами, що породжують процесуальні правовідносини, які дають початок досудовому розслідуванню. Така діяльність слідчого, прокурора має пізнавальний характер.

Однак порядок збирання та перевірки первинної інформації до початку досудового розслідування не встановлено.

У зв'язку із цим у правоохоронних органах, які у встановлених законом випадках проводять розслідування злочинів, а також у теорії прокурорського нагляду, кримінально-процесуального законодавства та в інших галузях права існують різні розуміння та тлумачення.

Так, одні дослідники вважають, що процедури попередньої (дослідчої) перевірки немає, а інші, навпаки, стверджують, що вона існує як етап, об'єднаний із різними стадіями кримінального процесу.

Аналіз чинного КПК показав, що він не передбачає окремої, системної процедури попередньої (дослідчої) перевірки, яка була раніше.

Однак перевірка первинних відомостей про кримінальне правопорушення лише в мінімальному вигляді, за деякими елементами, в стислому вигляді все ж існує.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 214 КПК України слідчий, прокурор може самостійно виявляти з будь-якого джерела кримінальне правопорушення.

Строк перевірки первинних відомостей про кримінальне правопорушення в даному випадку може складати понад 24 години.

На жаль, ця проблема залежить від стислого строку перевірки первинних відомостей про злочин, оскільки важко об'єктивно і правильно це зробити.

Під час перевірки первинних відомостей про кримінальне правопорушення може виникнути необхідність застосування спеціальних знань у різних галузях науки, техніки, мистецтва тощо.

Тому з метою перевірки первинної інформації до початку досудового слідства в разі необхідності слідчий та прокурор повинні відбирати пояснення, призначати ревізію, документальну перевірку, залучати спеціалістів тощо, проводити перевірку протягом до семи днів.

На підставі викладеного пропонуємо ч.1 ст. 214 КПК України доповнити другим реченням і викласти в такій редакції: «Якщо в цій заяві, повідомленні про вчинене кримінальне правопорушення немає точних даних про злочин, то слідчий, прокурор із метою підтвердження або спростування факту його заподіяння проводить перевірку протягом до семи днів», далі за текстом.

Проте з метою викорінення тяганини щодо перевірки первинної інформації заяв та повідомлень про вчинене кримінальне правопорушення необхідно встановити та дотримуватися запропонованого порядку.

Зобов'язати слідчого, прокурора, до якого надійшла заява, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення щодо вбивства; спричинення тяжких тілесних пошкоджень; грабiж; розбiй; вибух потягу, літака; згвалтування; масові безпорядки – не пізніше 24 годин вносити відповідні відомості до ЄРДР і розпочати розслідування.

У зв'язку із цим слідчий та прокурор повинні не робити тривалу перевірку, а як можна швидше внести відомості до ЄРДР та почати розслідування.

Якщо надійшла заява, повідомлення про такі злочини, як: невіплата заробітної плати, пенсії за два місяця; порушення правил охорони земель; забруднення атмосферного повітря, (в якому важко встановити, що є чи немає шкідливих речовин); забруднення моря, про інші злочини, для підтвердження яких мають бути певні документи, неможливо зробити висновок про наявність чи відсутність підстав для внесення відомостей до ЄРДР – проводиться перевірка до семи днів.

Розглянемо іншу актуальну проблему.

Мають місце численні факти невнесення слідчим, прокурором відомостей до ЄРДР на заяву або повідомлення про вчинене кримі-

нальне правопорушення. Втім, заявникові про це письмово не повідомляється.

Вивчення КПК України показало, що його норми не говорять про обов'язок слідчого, прокурора повідомляти заявника про відмову внесення до ЄРДР та почати розслідування.

Лише ст. 111 КПК України передбачає, що повідомлення у кримінальному провадженні здійснюється у випадках, передбачених цим Кодексом. Утім, ця норма не містить повідомлення про невнесенні до ЄРДР за заявою повідомленням про вчинене кримінальне правопорушення.

Однак виникає запитання, чи відповідає таке рішення прокурора, слідчого та територіальних органів Національної поліції України щодо заяв та повідомлень про вчинене кримінальне правопорушення принципу верховенства права та конституційним правам людини?

Конституція та законодавство України, відомчі нормативні акти приділяють велику увагу розгляду заяв і скарг.

Так, ч. 1 ст. 8 Конституції України передбачено, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права. В подальшому цей принцип знайшов закріплення в низці законів, у тому числі у ст. 8 КПК України.

Статтею 40 Конституції України передбачено, що громадяни мають право направляти звернення або особисто звертатися в органи державної влади, до їх посадових осіб, які зобов'язані розглядати звернення і давати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк.

Відповідно до ст. 22 Основного Закону не допускається звуження змісту та обсягу права і свобод людини. Для КПК це означає можливість розвитку законодавства в напрямі зміцнення гарантій прав і свобод, недопустимість звуження прав учасників цього процесу.

Більш того, норми Конституції України є нормами прямої дії.

Але, незважаючи на це, слідчий, прокурор, не вносячи відомості до ЄРДР на заяву або повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення, заявникові про це письмово не повідомляють.

ЗУ «Про звернення громадян» не поширюється на порядок розгляду заяв і повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення. Але в ньому встановлено правило обов'язкового письмового повідомлення заявника про прийняте рішення.

Викладене дає можливість зробити висновок, що слідчий, прокурор повинен надати заявникові юридично грамотну і вмотивовану письмову відповідь із посиланням на закони.

КПК та ЗУ «Про прокуратуру» не передбачено обов'язку прокурора роз'яснювати норми закону. Надіслання звернення, яке надійшло в порядку ст. 308 КПК до іншої прокуратури або до прокуратури нижчого рівня, заявнику необхідно роз'яснювати вимоги кримінального процесуального законодавства та ст. 17 ЗУ «Про прокуратуру» щодо підпорядкованості прокурорів і виконання наказів і вказівок.

Із метою виключення різного підходу у правозастосовній практиці та розуміння, тлумачення щодо цієї проблеми необхідно ч. 4 ст. 214 КПК України (або окремо частиною) доповнити другим реченням у такій редакції:

«Якщо слідчий або прокурор за заявою, повідомленням про вчинення кримінального правопорушення прийняв рішення щодо невнесення відомостей до ЄРДР, то він письмово повідомляє про це заявника».

Актуальною залишається проблема приховування від реєстрації заяв та повідомлень про правопорушення в територіальних органах поліції та відмова їх внесення до ЄРДР. Унаслідок чого мають місце грубі порушення норм КПК України, а також нормативні акти МВС України щодо прийому, реєстрації та розгляду заяв та повідомлень про правопорушення.

Тому обґрунтовано виникає запитання, чому таке відбувається.

Вважаємо, що однією з причин є вимоги ст. 2 КПК України та інших законів та відомчих актів про забезпечення швидкого, всебічного розслідування правопорушень та невідворотності кримінальної відповідальності.

Стаття посвячена проблемам законодательного обеспечения деятельности системы прокуратуры, правильному определению объекта прокурорского надзора, проверке заявлений и сообщений о совершении уголовного преступления, внесению сведений в ЕРДР о письменном уведомлении заявителя, толкованию определенных норм КПК Украины.

Ключевые слова: объект прокурорского надзора, заявление, сообщения о совершенном уголовном правонарушении, проверка первичных сведений, внесение сведений в ЕРДР, сообщение заявителю об отказе их внесения.

The article is devoted to problems of legislative support of the activity of the prosecutor's office. The correct definition of the object of the prosecutor's oversight, verification of applications and notifications of a criminal offense, introduction of information to the UDRR on the written notification of the applicant, interpretation of certain norms of the Criminal procedure code of Ukraine.

Key words: object of prosecutorial supervision, statements, notification of a criminal offense committed, verification of initial information, introduction of information to the only register of pre-trial investigations, notification to the applicant about refusal to make them.

Висновки

З огляду на викладене пропонуємо частину 3 ст. 214 КПК України після слів «у невідкладних випадках може проведений» доповнити словами «слідчим, прокурором», далі за текстом. У цій або іншій статті КПК слід передбачити повноваження прокурора приймати участь в огляді місця події.

Даний спосіб буде сприяти прокурору у вирішенні заяв та повідомлень про кримінальне правопорушення; додержанні законів у кримінальному провадженні у формі процесуального керівництва.

За новим КПК помилково вживається в певних назвах терміни «кримінальна справа». Навіть в органах прокуратури України є такі назви, як «Управління з розслідування особливо важливих справ». Більше того, призначається на посаду «слідчий з особливо важливих справ». Останній термін є неточним, правильно буде вказати термін «провадження».

Список використаних джерел:

1. Ключков В.Г. Система органів державного нагляду та контролю (порядок створення та розмежування повноважень). *Право України*. 2010.
2. Ключков В.Г. Проблеми визначення понять законах та нормативно-правових актах. *Юридичний журнал*. 2013. № 9-10.
3. Мычко Н.И. Цели – задачи прокуратуры как критерии измерения эффективности ее деятельности М.И. Мычко. *Питання конституційно-правового статусу прокуратури України та удосконалення її діяльності : зб. наук. праць / відп. ред. Л.М. Давиденко, П.М. Каркач ; Генеральна прокуратура України. Інститут підвищення кваліфікації. Х. : [б.в.], 1999.*